“लातूर जिल्हयाच्या कृषी क्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास”

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानवविज्ञान विद्याशाखेअंतर्गत ‘अर्थशास्त्र’ विषयाच्या पीएच.डी.
(विद्यावाचस्पती) पदवीकरिता सादर करावयाचा
शोधप्रबंधाचा आराखडा

: संशोधक :

उर्मिला अनंतराव केंद्रे

: मार्गदर्शक :

डॉ.शिवराज रामराव पाटील

प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,

शिरुर (ताजबंद) ता.अहमदपूर जि.लातूर

संशोधन केंद्र

अर्थशास्त्र विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

डिसेंबर - 2024

“लातूर जिल्ह्याच्या कृषी क्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास”

1) प्रस्तावना :

भारत देश मुख्यतः कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो, जिथे ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था कृषी कार्यावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. कृषी हा केवळ अन्नधान्य उत्पादनाचा स्रोत नसून ग्रामीण भागातील जनतेसाठी रोजगार निर्मितीचा महत्त्वाचा आधारही आहे. अशा परिस्थितीत, कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे ठरते. महिलांचा सहभाग केवळ कुटुंबासाठी अन्नधान्य पुरविण्यापुरता मर्यादित नसून, तो कृषी क्षेत्राच्या सर्वच अंगांमध्ये महत्त्वाचा ठरतो मग ते उत्पादन असो, प्रक्रिया असो किंवा विक्री.

लातूर जिल्हा, जो मराठवाडा प्रदेशाचा एक भाग आहे, हा प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. या जिल्ह्याची आर्थिक प्रगती कृषी व त्याच्याशी संबंधित उपक्रमांवर अवलंबून आहे. मात्र, लातूर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रात महिलांचे योगदान किती आहे, त्याचा आर्थिकदृष्ट्या काय परिणाम होत आहे, यावर गंभीर विचार व अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे. महिलांच्या सहभागाला मान्यता मिळणे, त्यांच्या कार्याला आर्थिकदृष्ट्या मोजमाप करणे आणि त्यांच्या योगदानाला प्रोत्साहन देणे हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी अनिवार्य ठरते.

लातूर जिल्ह्यात कृषी क्षेत्रात महिलांच्या सहभागात काही लक्षणीय बदल घडले आहेत. बदलते हवामान, नवे कृषी धोरण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, स्वयंसहायता गटांची निर्मिती आणि शासकीय योजनांचा महिलांवर होणारा प्रभाव यामुळे महिलांचे

योगदान अधिक व्यापक आणि प्रभावी झाले आहे. या कालावधीत महिलांनी पारंपरिक शेती पद्धतींपासून पुढे जाऊन प्रक्रिया उद्योग, सेंद्रिय शेती, व पर्यावरणपूरक कृषी तंत्रज्ञान यामध्येही सक्रिय सहभाग घेतला आहे. या सर्व बाबींचे एकत्रितपणे मूल्यांकन केल्यास लातूर जिल्ह्यातील महिलांचा कृषी क्षेत्रातील सहभाग केवळ कुटुंबापुरता मर्यादित राहिलेला नाही, तर तो ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकट करण्यासाठीही महत्त्वाचा ठरतो आहे.

कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग जरी महत्त्वाचा असला तरी त्यांच्यापुढील आव्हाने अद्यापही मोठी आहेत. शिक्षणाचा अभाव, तांत्रिक ज्ञानाची कमी उपलब्धता, सामाजिक अडथळे, वित्तीय संसाधनांची कमतरता आणि बाजारपेठेतील असमानता या समस्या महिलांच्या प्रगतीच्या मार्गातील मोठे अडथळे आहेत. विशेषतः लातूर सारख्या दुष्काळग्रस्त व हवामान बदलाने प्रभावित होणाऱ्या भागात, महिलांच्या श्रमांना योग्य आर्थिक मान्यता मिळणे ही मोठी समस्या आहे. त्यामुळे, महिलांच्या योगदानाचे सामाजिक आणि आर्थिक मूल्यमापन करण्यासाठी अभ्यासाची गरज अधोरेखित होते.

महिलांच्या कृषी क्षेत्रातील सहभागाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, त्यांनी शेतीतील विविध अंगांमध्ये आपली उपस्थिती प्रस्थापित केली आहे - जसे की पेरणी, निंदणी, कापणी, पाणी व्यवस्थापन, खत व्यवस्थापन व प्रक्रिया उद्योग. अनेक महिला स्वयंसहायता गटांमध्ये सामील झाल्या आहेत आणि त्यांनी अन्नप्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, व अन्य कृषीपूरक उद्योगांमध्येही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. हे उद्योग केवळ त्यांच्या कुटुंबांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवित नाहीत, तर स्थानिक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतही योगदान देतात. त्यामुळे महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांची रचना करणे गरजेचे ठरते.

महिला व कृषी क्षेत्राचा परस्परसंबंध सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचा आहे. लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांचे कृषी क्षेत्रातले योगदान स्थानिक अर्थव्यवस्थेला अधिक मजबूत बनविण्यासाठी सक्षम ठरते. या कालावधीत महिलांनी शासकीय योजनांचा कसा लाभ घेतला, जसे की प्रधानमंत्री कृषीसिंचन योजना, महिला स्वयंसहायता गटांना मिळालेली आर्थिक मदत, आणि ग्रामीण भागातील तांत्रिक शिक्षण या सर्व गोष्टींचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, महिलांना योग्य दिशा मिळाल्यास त्या कृषी क्षेत्रात लक्षणीय बदल घडवून आणू शकतात.

महिलांच्या कृषी सहभागावर आधारित आर्थिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना असे दिसून येते की, महिलांनी त्यांच्या कौशल्यांच्या माध्यमातून नवीन उपक्रम राबविले आहेत. सेंद्रिय शेतीचा प्रसार, पारंपरिक पिकांऐवजी नगदी पिकांकडे वळण्याचा प्रवाह व बाजारपेठेतील वाढती मागणी लक्षात घेऊन उत्पादन तंत्र सुधारण्याचे प्रयत्न हे महिलांनी यशस्वीरीत्या साध्य केले आहे. त्याचबरोबर, विविध शासकीय अनुदान योजनांमुळे महिलांना त्यांच्या उपक्रमांसाठी आवश्यक भांडवल उभारणे सोपे झाले आहे. या सकारात्मक बदलांचा आर्थिक विकासावर निश्चितच सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

महिलांच्या कृषी सहभागाच्या या विस्तृत कालावधीत अनेक आव्हानेही दिसून येतात. महिलांना स्वतःचे जमिनीवरील अधिकार मिळवण्यासाठी अजूनही संघर्ष करावा लागतो. तांत्रिक शिक्षण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव महिलांना कृषी कार्यात अधिक प्रगत होण्यापासून रोखतो. याशिवाय, हवामान बदल व दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक अडचणी महिलांच्या कृषी कार्यावर नकारात्मक परिणाम करतात. अशा

परिस्थितीत, शासकीय व खासगी क्षेत्राकडून महिलांना अधिकाधिक सहाय्य व प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

लातूर जिल्ह्यातील महिलांचा कृषी विकासातील सहभाग हा केवळ आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाचा नाही, तर तो सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्याही महत्त्वाचा ठरतो. महिलांनी कृषी क्षेत्रात दाखवलेला उत्साह, त्यांची चिकाटी आणि नवनवीन कल्पना या गोष्टी त्यांना फक्त कुटुंबासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण समाजासाठी प्रेरणादायक बनवतात. त्यांच्या सहभागामुळे कृषी क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणास चालना मिळाली असून, स्थानिक व जागतिक स्तरावर त्यांच्या योगदानाची दखल घेतली जाऊ लागली आहे.

लातूर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रात महिलांनी जी प्रगती केली, त्याचे विश्लेषण करताना हे स्पष्ट होते की, त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी योग्य मान्यता मिळाली तर त्या जिल्ह्याच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचा कणा बनू शकतात. त्यामुळे, महिलांच्या कृषी सहभागाला प्रोत्साहन देणारे धोरणात्मक बदल, तांत्रिक व आर्थिक सहाय्य, व सामाजिक अडथळे दूर करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणेही काळाची गरज आहे. महिलांच्या योगदानाची योग्य दखल घेतल्यास, लातूर जिल्हा केवळ कृषी विकासातच नव्हे, तर स्त्रियांच्या समग्र सामाजिक व आर्थिक विकासातही एक आदर्श ठरू शकतो.

2) संशोधन उद्दिष्टे:

लातूर जिल्ह्यातील महिलांचा कृषी क्षेत्रातील योगदानाचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास करताना पुढील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

- लातूर जिल्ह्यातील महिलांनी शेती उत्पादन, व्यवस्थापन, प्रक्रिया आणि विक्री यामध्ये निभावलेल्या विविध भूमिकांचे मूल्यांकन करणे.

- लातूर जिल्ह्यातील महिलांच्या शेतीतील योगदानामुळे जिल्ह्याच्या आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- लातूर जिल्ह्यातील महिलांना शेती क्षेत्रात काम करताना येणारे अडथळे, सामाजिक बंधने, आर्थिक आव्हाने आणि आरोग्यविषयक समस्यांचे विश्लेषण करणे.
- लातूर जिल्ह्यातील महिलांनी शेतीतील उत्पादन वाढीसाठी अंगीकारलेल्या तंत्रज्ञान, सेंद्रिय शेती आणि जलसंधारणासारख्या पद्धतींचा अभ्यास करणे.
- लातूर जिल्ह्यातील महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान वाढवण्यासाठी आणि त्यांना शाश्वत विकासामध्ये सामावून घेण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना प्रस्तावित करणे.

3) संशोधन गृहितके:

प्रस्तुत संशोधनात खालील गृहीतके मांडण्यात आली आहेत.

- महिलांचे सक्रिय योगदान शेती उत्पादनाच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.
- महिलांनी शेती व पूरक उद्योगांमधून उत्पन्न वाढवून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी दिली आहे.
- सामाजिक अडथळे आणि पारंपरिक विचारसरणीमुळे महिलांना शेतीतील निर्णय प्रक्रियेतून वंचित ठेवले जाते, ज्यामुळे त्यांच्या कार्याची उपयुक्तता मर्यादित राहते.
- महिलांना तांत्रिक शिक्षण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची संधी मिळाल्यास शेतीतील कार्यक्षमता वाढण्याची शक्यता अधिक असते.
- शेतीत महिलांच्या सहभागामुळे कुटुंबाचा आर्थिक दर्जा सुधारतो.

4) संशोधन पद्धती

लातूर जिल्ह्यात महिलांच्या शेती विकासातील योगदानाचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास करण्यासाठी विविध संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात येईल. या अभ्यासाचे स्वरूप विवरणात्मक आणि विश्लेषणात्मक असे असेल. संशोधन अधिक सखोल आणि परिणामकारक बनवण्यासाठी पुढील पद्धतींचा समावेश केला जाईल:

प्राथमिक माहिती संकलन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती संकलन करण्यासाठी कृषी क्षेत्रात अग्रेसर असणाऱ्या लातूर जिल्ह्यातील दहा तालुक्यातून वेगवेगळ्या पाचशे महिलांची माहिती मुलाखत व प्रश्नावली या स्वरूपातून घेतली जाईल .त्याचप्रमाणे गावोगावी असणारी महिला स्वयंसहाय्यता गट कृषी तज्ञ आणि इतर लोकांच्या गट चर्चेतून विविध दृष्टिकोन जाणून घेतली जातील

दुय्यम माहिती संकलन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती म्हणून कृषी तज्ञांनी शेतीविषयक केलेला अभ्यास आणि सादर केलेले अहवाल व तसेच त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ त्याचबरोबर दैनिक, वृत्तपत्रे व कृषी प्रदर्शनावर आधारित मासिके पडताळले जातील. याचबरोबर शासकीय डेटा, अनेक शासकीय संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेली शेतीविषयक माहिती जसे की 'शेतीतील महिलांच्या योगदानाचे विश्लेषण करण्यासाठी नॅशनल सॅम्पल सर्वे ऑफिस' व कृषी जनगणना यांची सहाय्यता घेण्यात येईल. तसेच महिला सक्षमीकरण आणि शेती संबंधित महाराष्ट्र सरकारने राबवलेल्या विविध योजना यांचा अभ्यास आणि इतर विश्वसनीय डेटाबेसचा वापर केला जाईल.

5) संशोधनाचे विषयाचे महत्त्व:

शेतीशी निगडित अनेक संशोधने झाली आहेत पण त्यात प्रामुख्याने महिला सक्षमीकरण व महिलांचे आर्थिक योगदान यांचा विशेष उल्लेख कोठेही आढळत नाही. कित्येक वेळी त्यांचे योगदान शेती क्षेत्रात आर्थिकदृष्ट्या प्राथमिक असूनदेखील त्यांना सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुय्यम स्थान दिले जाते. या विषयामुळे महिलांच्या योगदानाचे योग्य मूल्यांकन ठरले जाईल. तसेच महिला सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक परिवर्तन व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील सुधारणा या बाबींना मुख्यपणे प्रकाशात आणता येईल व या अभ्यासातून महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक योगदानाचे मूल्य अधोरेखित होऊन लिंग समानता प्रोत्साहित करता येते. शाश्वत कृषी विकासासाठी गरज असलेल्या धोरणांची आखणी करता येते. महिलांच्या सहभागातील बदलांचा मागोवा घेऊन त्यांच्या आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण करणाऱ्याया विषयामुळे महिलांना अधिक संधी साधने आणि समाज मान्यता देण्यासाठी महत्वपूर्ण आधार मिळेल त्यामुळे या विषयाचे संशोधन करणे महत्त्वाचे ठरते.

6) संशोधन क्षेत्र:

प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास विश्लेषात्मक स्वरूपाचा आहे व हे संशोधन लातूर जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित आहे.

7) संशोधनाची मर्यादा :

- आज देखील अनेक ग्रामीण भागात महिलांचा पारंपारिक दृष्टिकोन आढळतो व त्याचप्रमाणे त्यांच्यामध्ये खुल्या चर्चेचा अभाव जाणवतो.
- महाराष्ट्रातील शेतीत महिलांचे स्वतंत्र आर्थिक उत्पन्न व त्यांचा सहभाग यावर कोठेही शासकीय अहवाल किंवा शासकीय परिपत्रके नाही आहेत.
- वरील संशोधन हे फक्त लातूर जिल्हयापुरतेच मर्यादित. आहे व त्यातही अनेक भौगोलिक मर्यादा आढळतात.
- लातूर भागात आजही अनेक ठिकाणी महिलांबद्दल संकुचित दृष्टिकोन असल्यामुळे त्यांना तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता आहे.

8) नियोजित संशोधनाची रूपरेषा:

प्रस्तुत संशोधनात खालील प्रकरणांचा समावेश करण्यात आला आहे.

प्रकरण 1) प्रस्तावना

प्रकरण 2) संशोधन साहित्याचा आढावा व संशोधन पद्धती

प्रकरण 3) लातूर जिल्हयाची आर्थिक व सामाजिक ओळख

प्रकरण 4) लातूर जिल्हयाच्या कृषी क्षेत्रात महिलांची भूमिका

प्रकरण 5) लातूर जिल्हयाच्या कृषी क्षेत्रात महिलांच्या सहभागामुळे झालेला परिणाम

प्रकरण 6) निष्कर्ष व शिफारशी

संदर्भ सूची :

पुस्तके :

1) डॉ.मंगला निकम (2018) 'शेती व महिला विकास', प्रगती प्रकाशन, पुणे

2) डॉ.अंजली पाटील (2020) 'कृषी आणि महिला सबलीकरण', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई

3) सुनीता पवार (2016) 'शेतमजूर महिलांचे जीवन व प्रश्न', सह्याद्री प्रकाशन, कोल्हापूर

4) मोरवंचीकर आर.एस. (1993), 'महाराष्ट्राचा इतिहास', प्रथम आवृत्ती प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

इंटरनेट

www.latur.nic.in

संशोधक

उर्मिला अनंतराव केंद्रे

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.पाटील शिवराज रामराव

अर्थशास्त्र विभाग

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,

शिरूर (ताजबंद) ता.अहमदपूर जि.लातूर